

TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞINDA NASREDDİN HOCA'NIN YERİ

Seyfullah Türkmen*

Özet: Bu yazıda Nasreddin Hoca'nın Türkçenin söz varlığındaki etkisi üzerinde durulmaktadır. Onun fıkralarından kısalarak oluşmuş deyim ve atasözleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu yönüyle deyim ve atasözlerinin nasıl oluştuğuna da ışık tutulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Nasreddin Hoca, Türkçenin söz varlığı, deyim, atasözü

Vasiyetinde bile “Mezarımı ziyaret edenler, bizi gönüllerinden geçirecek gülsünler. Doğrusu, yalancı dünyada somurtanlara acırım.” diyerek bizi gülmeye davet eden Nasreddin Hoca dünyanın en meşhur fıkra tiplerindedir. Bütün Türk dünyasında tanındığı gibi dünya fıkra edebiyatında da en önemli isimler arasındadır. Hoca sağlam düşünce gücü, engin tecrübesi, keskin zekâsı ve hazır cevaplı oluşuyla herkesi kolayca etkisi altına almaktadır. Konularını sosyal hayatın alan fıkraları her duruma ve herkese uymaktadır. Fıkraların bu özelliği dillerden düşmemesinin en önemli sebeplerindedir. Hoca'yı hatırlamadığımız hiçbir günümüz yok gibidir. Onun fıkraları dilimizin tuzu biberi olmuştur. Sözlerimize Hoca'nın fıkralarıyla tatlı bir anlam katarız. Konuşmalarımıza “Hoca'nın dediği gibi” diye başlayarak onu kendimize ve anlattıklarımıza destekçi yaparız. “Hoca” kelimesi söylendiği zaman aklımıza ilk gelen isim yine odur. “Mesnevi” dendiğinde “Mevlâna” isminin hatırlandığı gibi, “hoca” kelimesi de Nasreddin Hoca'yı karşılar duruma gelmiş gibidir.

Dursun Yıldırım'ın “Türk milletinin birçok meseleyi Nasreddin Hoca'nın dilinden, ağzından ifade etmekten hoşlanması, onun akli ve zekâsı ile meseleleri yargılaması, hükme bağlaması, tenkit etmesi, üzerinde ciddiyetle durulması gereken ayrı bir mevzudur. Çünkü bu ortak güç, halkın ortak gücüdür; Nasreddin Hoca şeklinde aksedmiştir. Nasreddin Hoca'nın şahsiyetinde şekillenen Türk halk düşüncesi, dünya görüşü, insan anlayışı ve cemiyet hayatında cereyan eden olaylara karşı alınan tavır ve tutumların genel yapısı ve bu yapının odak

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

noktalarının tespiti fıkralarla ilgili umumi çalışmaları da belli bir rahathğa ulaştıracaktır. Çünkü fıkra türünde, Nasreddin Hoca'ya bağlı olarak anlatılan ürünlerin sayısı bir hayli çoktur ve bunlarda, Türk insanının cemiyet hayatı içinde benimsediği veya benimsemediği düşünce, davranış, hareket ve tutumları nasıl ifade ettiğini, karşıladığını tespit edebiliriz. Nasreddin Hoca'ya bağlı olarak anlatılan fıkralar, âdeta Türk düşüncesinin olukları, çeşitli ifade kalıpları gibidir. Bu sebeple de, Nasreddin Hoca bir fıkra tipi olduğu kadar, Türk düşüncesini, dünya görüşünü, insan anlayışını en iyi şekilde anlatan, ifade eden bilgemizdir, sevdiğimiz insandır (Yıldırım, 1999; 26).” sözleri bu durumu çok iyi bir biçimde ifade etmektedir.

Bu yazıda Nasrettin Hoca'nın Türkçenin söz varlığı içindeki yeri, Hoca'nın Türkçenin zenginleşmesindeki katkısı incelenecektir. Bunun için de Hoca'dan bize armağan olarak gelen söz varlığı gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

“Bir dilin söz varlığı denince, yalnızca o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz (Aksan, 1996; 7).” Türkçenin söz varlığı içinde Nasreddin Hoca'nın önemli bir yeri vardır. Onun anlattığı birçok fıkra iyice kısalarak deyimleşmiştir. Hoca'nın fıkraları herkes tarafından bilindiği için zamanla fıkranın tamamını anlatmaya gerek kalmamış, sadece fıkranın özü olan bir ifade kullanmak yeterli hale gelmiştir. Bu durumu uzun süreden beri tanıştığımız arkadaşlar arasında çok yaşarız. Karşımızdakinin de bildiğinden emin olduğumuz bir olayı, fıkrayı, nükteyi tekrar anlatmaz sadece bir iki kelimeyle hatırlatır geçeriz. İşte Nasreddin Hoca gibi herkesin tanıdığı birinin fıkrasını genellikle tamamen anlatmaya gerek kalmaz. Eğer anlatacağımız fıkra, dinleyenler tarafından bilinmiyorsa ancak o zaman fıkranın tamamını anlatma yolunu seçeriz. Bu dildeki en az çaba kanunuyla da ilgilidir. Dildeki deyimleşme ve eksiltile ifadelerin oluşmasının temel sebebi de bu olmalıdır.

“Deyimlerin çoğu bir fıkradan, toplumsal bir olaydan, inanış, gelenek ve göreneklerden kaynaklanır. Bunların ortaya çıkarılması gerekir, yoksa deyimlerdeki mecazlı anlamın inceliğine varlamaz. Örneğin: *Kös dinlemiş ' olur olmaz şeylere aldırış etmeyecek denli görmüş geçirmiş olan'*. Bu deyimın kaynağı “*at ya da deve üzerinde çalman büyük savaş davulu*”yla ilgilidir (Dilçin, 1983; 29).” Deyimlerin kaynağı ile ilgili çalışmalarda Nasreddin Hoca'nın sadece bir-iki fıkrasına değinilmiştir. Söz konusu yayınların en çok tanınanlarından biri olan *İki Dirhem Bir Çekirdek* (Pala, 2002)'te sadece iki deyimın kaynağı Hoca'ya dayandırılmıştır. Bunlardan biri *ipe un sermek*, diğeri ise *yok devenin başı* deyimidir. Bu yazıda deyimlere kaynaklık eden çok sayıda fıkrayı gözler önüne getirmeye çalışacağız.

Burada Nasreddin Hoca örneğinden hareketle Türkçe deyimlerin nasıl oluştuğunu, deyimleşmenin sebeplerini, ayrıca “dilin karşısında bireyin gücü “nü yani bir kişinin dili nasıl etkilediğini görmüş oluyoruz. Saussure'ün dil-söz ayrımından hareketle burada “söz”ün “dil”i etkilemesi söz konusudur. Çünkü Hoca'nın başlangıçta söylediği her söz onun kişisel kullanımıdır. Bu kişisel kullanım daha sonra genelleşerek dilin ortak malı olarak herkes tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Burada aklımıza şöyle bir soru gelebilir: Acaba bu tür kullanımlar ilk defa Hoca'ya mı aittir, yoksa Hoca dilin malzemesini mi kullan-

maktadır? Elbette soruda belirtilen iki durum da doğrudur. Yani Hoca halk tarafından üretilmiş bir dil ögesini kullanmış olabileceği gibi, ilk defa kendisinin bulunduğu bir ifadeyi de söylemiş olabilir. Çünkü bireyin dili (söz) ile toplumun dili (dil) arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur (bk. Akarsu, 1998).

Hoca'ya ait olduğu söylenen pek çok fıkranın kaynağının tartışmalı olduğunu belirtmek gerekir. “Adamın biri” veya “hocanın biri” gibi anlatılmakta olan birçok fıkra Hoca'ya mal edilmiş ve “Nasreddin Hoca bir gün vb.” tarzına dönüşmüş olmalıdır. Herhangi bir fıkra anlatılmaya başlanınca veya “hocanın, adamın biri bir gün” tarzındaki bir ifade kullanılınca zihnimizdeki ilk çağrışım Nasreddin Hoca'ya aittir. Pek çok fıkranın Hoca'ya atfedilmesinde bu çağrışımın rolü olmalıdır. Ayrıca “adamın biri” diye bir fıkraya başlanınca zihinlerde ister istemez “kim” sorusu oluşacaktır. Bu tür anlatılar Hoca'yla ilişkilendirilince “kim” sorusu da cevap bulmaktadır.

Hoca'ya atfedilen birçok fıkranın Hoca'yla uzaktan yakından hiçbir ilgisinin olamayacağı ilk bakışta anlaşılmaktadır. Okurken ve dinlerken utandığımız, yüzümüzün kızardığını hissettiğimiz birçok fıkra Hoca'ya atfedilmektedir. Ayrıca pek çok farklı tipin fıkraları Hoca'ya bağlanmıştır. Bunlar arasında Bektaşî fıkraları da bulunmaktadır (bk. Sakaoğlu, 2004a, 2004b ve Yıldırım, 1999). Aşağıya aldığımız “Bilenler bilmeyenlere anlatsın.” şeklinde sona eren fıkranın da Hoca'ya ait olamayacağını söylediğini belirtmeliyiz (Sakaoğlu, 2004).

Ulaşılabilen kaynaklardan Nasreddin Hoca fıkralarını tarayarak Hoca'ya ait aşağıdaki söz varlıkları tespit edilmiştir. Özellikle bilinen ve Hoca ile özdeşleşmiş fıkralar seçilmiştir. Hoca'nın fıkralarında geçen deyimlerden ziyade Hoca'nın fıkralarından kısalarak deyimleşmiş örnekler gösterilmeye çalışılmıştır. Dikkatimizden kaçan örnekler olabileceğinin farkındayız. Ancak büyük bir oranda Nasreddin Hoca'nın dilimize kazandırdığı söz varlığı aşağıdaki örneklerdir diye düşünmekteyiz.

Hoca'nın herkes tarafından bilindiğini düşündüğümüz fıkralarının tam metnini vermeye gerek duymadık. Ancak bazı fıkraları hatırlatmak için bunların bir özetini vermeye çalıştık. Deyimleşmiş olan fıkraların deyim sözlüklerindeki anlamları verilmeye çalışılmış, deyimleşmekte olanlar ise tarafımızdan anamlandırılmıştır. Deyimlerin anlamları verilirken başvuru kaynağı olarak Ömer Asım Aksoy'un hazırlamış olduğu *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu, 1984)'nden yararlanılmış, aranılan söz varlığı burada bulunamadığında başka kaynaklara başvurulmuştur.

Hoca'nın tespit edebildiğimiz deyimleşmiş ve deyimleşmekte olan fıkraları şunlardır:

1. Acemi bülbül: Tecrübesiz, toy, çaylak (Hoca incir ağacına çıkar, bahçenin sahibi gelir. Hoca'ya ne yaptığını sorar. Hoca da bülbül olduğunu söyler. Hoca'nın ötüşünü beğenmeyen adama Hoca da “Ne yapalım acemi bülbül bu kadar öter.” demiş.)

2. Aklımızda kalacağına karnımızda bulunsun: (Bir bayram günü Hoca'nın karısı tatlı yapmış. Oturup bir güzel yemişler, artanını da sabaha yeriz diye

kaldırmışlar. Gece Hoca'yı uyku tutmamış. "Sana önemli bir şey söyleyeceğim." diye hanımını da uyandırmış. Hemen fırlayıp tatlıyı getirmiş. "Şunu bitirelim de öyle yatalım. Aklımızda bulunacağına karnımızda bulunsun." demiş.)

3. Ben senin geçliğini de bilirim: Eskiden de bundan farklı değildin.

4. Ben ne yapacağımı bilirim: Bu işin sonu kötü olabilir, bunun hesabı sorulacaktır (Hoca, heybesi kaybolunca köylülere dönerek "Ya heybemi bulun ya da ben yapacağımı bilirim!" demiş. Köylüler telaşlanıp heybeyi bulmuşlar. Köylüler "Hocam heybeyi bulmasaydık ne yapacaktın?" deyince Hoca da "Evde eski bir kilim var, onu bozup heybe yapacaktım." diye cevap vermiş.).

5. Bıraktığı yerde otlamak: Uzun zamandır hiçbir ilerleme gösterememek (Hoca'nın eşeği uzun süre eve ahıra dönmez. Hoca gelir bakar ki eşek kendisinin sabah bıraktığı yerde otlamaya devam etmektedir. Bunun üzerine Hoca "Eşek hâlâ bıraktığım yerde otluyor." der.).

6. Bilenler bilmeyenlere anlatsın: Hocanın ders vermemek için bulduğu bir bahaneyi anlatır.

7. Bindığı dalı kesmek: Kendisine gerekli ve faydalı olan şeyi kendi eliyle yok etmek.

8. Buldunuz sahibi ölmüş eşeği: (Hoca "Bir insanın öldüğü nasıl anlaşılır?" diye sorunca "Eli ayağı buz gibi olur." demişler. Hoca da ormanda odun keserken elinin ayağının buz gibi olduğunu görünce "Ben öldüm!" diyerek karların üstüne uzanıvermiş. Biraz sonra aç kurtlar gelip eşeğe saldırmış, eşeği yemeye başlamış. Hoca dayanamayıp başını kaldırmış, kurtlara seslenmiş: "Yiyin bakalım yiyin! Buldunuz sahibi ölmüş eşeği!").

9. Buyurun cenaze namazına: İstenmeyen bir sonuçtu bu, oldu. Ne yazık ki durumu düzeltmek için yapılacak bir şey yok.(Hoca bir gün Timur'la askerlerinin kıyıcılığından söz ediyor, cezalarını bulacaklarını söyleyerek insanlara moral vermeye çalışıyormuş. Derviş kılığında biri "Onlar o kadar da kötü insanlar değildir." demiş. Hoca adamı baştan ayağa süzdükten sonra kuşkulanınca Hoca ile adam arasında şu konuşma geçer: "-Erenler nerelisiniz? Derviş: "-Maveraünnehir'denim. -Mübarek adınız nedir?-Timur. -Hükümdarlığınız da var mı? -Var." Hoca bu cevapları aldıktan sonra yanındakilere dönerek "-Er kişi niyetine buyurun cenaze namazına!" demiş.)

10. Damdan düşen hâlden anlar: Aynı durumu yaşayanlar birbirini iyi anlar (Hoca Damda yatarlarken hanımıyla kavgaya başlar. Bu sırada aşağıya yuvarlanır. Ne olduğunu soran komşulara Hoca "Damda yatan, sonra karısıyla atışıp düşen derdimden anlar." demiş.).

11. Dostlar bizi alışverişte görsün: Amaç iş yapmak değil, yapıyor görünmek (Hoca evlerden yumurtanın dokuzunu bir akçeye alır, pazara götürüp onunu bir akçeye satarmış. Bunun ne biçim bir ticaret olduğunu soranlara Hoca "Bir öteki satıcılara bakın bir de bana. Müşteriler kaynaşıyor önümde. Bundan iyi keyif mi olur? Amacım madrabazlık değil. Yeter ki dostlar bizi alışverişte görsün." diye cevap vermiş.).

12. Düşmesem de inecetdim: Olumsuz olaylara güzel bahaneler uydurarak durumu kurtarmak.

13. El elin eşeğini türkü söyleyerek arar: Bir kimsenin sıkıntısına çare bulacak kişi, içinden acı duyarak değil, zevk ve eğlencesinden geri kalmayarak bu işi yapar.

14. Fincancı katırlarını ürkütmek: Kızdırılmaması gereken kişilere dokunacak iş yapmak.

15. Fukaranın malı gözü önünde gerek: Fakir insanlar mallarına iyi sahip çıkmalıdır (Hoca'yı bir gün şölene davet etmişler. Ağzındaki sakızı çıkarıp burnunun ucuna yapıştırıp yemeğe oturmuş. "Başka yer bulamadın mı?" diye soranlara Hoca "Ne olur ne olmaz! Fakirin malı her zaman gözünün önünde bulunmalı." cevabını vermiş.).

16. Geçinmeye niyeti olmamak: İnsan anlaşmak istemediğini tanımamak, onunla ilgilenmemek (Hoca'ya hanımının ismi sorulunca o bu soruya "Bilmiyorum." diye cevap verir. "Bu nasıl olur?" sorusu üzerine de Hoca "Geçinmeye niyetim yok ki onun adını sorup öğreneyim." şeklinde açıklama da bulunur).

17. Göle yoğurt çalmak: Olmayacak işlerle uğraşmak.

18. Gözü açılmadık sığircık yavrusu: Henüz bilmediği, anlamadığı çok şey olan kişi, acemi (Hoca'nın beş altı yaşındaki oğluna patlıcanı gösterip ne olduğu sorulunca "gözü açılmadık sığircık yavrusu" deyivermiş. Hoca da gururlanarak "Vallahi amcaları, ben öğretmedim. Zeki oğlan, kendisi buldu!" demiş.).

19. Hey gidi gençlik: bk. Ben senin gecliğini de bilirim.

20. Hırsızın hiç mi suçu yok?: Hep tek tarafı suçlamak haksızlıktır. Adalet iki tarafı gözetererek sağlanabilir.

21. İpe un sermek: İstenilen işi yapmama için bahaneler ileri sürmek.

22. Keramet kavuktaysa: Dış görünüşe, kıyafete göre davranmak, değerlendirme yapmak hatalıdır. Önemli olan insanın kendisidir.

23. Kurdun kuyruğu kopmak: İşler daha çok karışmak.

24. Kuşa benzemek: Bir şey şurası burası düzeltilirken güdük, biçimsiz bir durum almak.

25. Kürsüden inmek de aklına gelmemek: Hem bulunduğu makamın hakkını verememek hem de o görevi bırakmayı düşünmemek.

26. Mavi boncuk kimdeyse gönlüm ondadır: Birçoklarına ayrı ayrı "en çok sevdiğim sensin" diyerek durumu idare etmek (Hoca'nın iki karısı varmış. İkisine de birbirinden gizli birer mavi boncuk vermiş. "Bu seni sevdiğimin kanıtıdır. Sakın ortağına gösterme!" diye de tembihlemiş. Bir gün kadınlar kavga edip Hoca'nın üstüne yürümüşler ve "Çabuk söyle, hangimizi daha çok seviyorsun?" demişler. Hoca da "Mavi boncuk kimdeyse gönlüm ondadır." cevabıyla durumu düzeltmiş.)

27. Ölme eşeğim ölme yaz gelecek, yonca bitecek: Şimdi gerek olan şey, uzak bir gelecekte sağlanacakmış. Ama o zamana değin iş işten geçecek, belki o şeyin hiç gereği kalmayacak.

28. Parayı veren düdüğü çalar: Parasını veren kimse, istediğini elde eder.

29. Peşin parayı görünce nasıl da gülersin: Olmayacak işlerle uğraşanlar için söylenir.

30. Sen de haklısın: Bir olayda, konuda birden fazla haklılık payı olmak.

31. Söz bir Allah bir: Tanrı'nın birliğine nasıl inanıyorsanız sözümü yerine getireceğime de öylece inanın. (Hoca'nın yaşını soranlara her yıl aynı cevabı vermesinin gerekçesi olarak söylediği söz.).

32. Tavşanın suyunun suyu: Bir şeyle çok uzaktan ilgisi bulunan şey.

33. Testi kırıldıktan sonra dayak kaç para eder?: İş işten geçtikten sonra uyarmanın faydası olmaz.

34. Turşuyu kim satacak?: İşi kimin yapacağı karışmak (Hoca Turşu satmak için "Turşu!" diye bağırırken eşek de anırmaya başlar. Bunun üzerine Hoca eşeğe dönüp "Bana bak arkadaş! Turşuyu sen mi satacaksın, yoksa ben mi satacağım!" diyerek kızar.).

35. Ya dayak yememişsin ya da sayı saymayı bilmiyorsun: Bu işte bir eksiklik var, durum tam olarak kavranamamış.

36. Ya tutarsa: Bazen olmayacak zannedilen işler de yapılabilir, meydana gelebilir. Bunu görmek için denemek gerekir. *bk. Göle yoğurt çalmak.*

37. Yok devenin başı: Daha neler. Çok abartıyorsun (Hoca bir gün iplikleri deve başına sarıp iplikçiye gider. Koca yumağı gören iplikçi bu durumdan kuşkulandır ve Hoca'ya sorar. Hoca da "Yok devenin başı!" diye cevap verir. Yumağı alan iplikçi ertesi gün Hoca'yı hile yapıp yalan söylemekle suçlar. Bunun üzerine Hoca da "Sorduğun zaman 'devenin başı' demedim mi?" diye cevap verir.).

38. Yorgan gitti kavga bitti: Anlaşmazlığın nedeni ortadan kalkınca çekişme kalmadı.

Yukarıda görüldüğü gibi Türkçenin söz varlığında Nasrettin Hoca'nın önemli bir yeri ve etkisi vardır. Yukarıdaki deyimlerin onun fıkralarıyla ilgisi açıktır. Bu deyimlerin bir kısmı Hoca'nın fıkralarından kısaltarak oluşmuştur. Bir kısmında da var olan deyimlerin Nasreddin Hoca fıkralarında kullanılarak yaygınlık kazanmış olabileceğini göz önünde tutmak gereklidir. "El elin eşeğini türkü söyleyerek arar." ve "Parayı veren düdüğü çalar." atasözlerine de Hoca kaynaklık etmektedir. Sonuç olarak Türkçenin söz varlığına (en az) otuz altı deyim ve iki atasözü kazandıran Nasreddin Hoca'nın Türkçedeki mührünün açıkça görüldüğünü, etkisinin hissedildiğini belirtelim.

Abstract: *In this study, the effect of Nasreddin Hodja in Turkish vocabulary is mentioned. Idioms and sayings which were derived shortening his anecdotes are emphasized. By this way, how idioms and sayings were originated is explained.*

Keywords: *Nasreddin Hoca, Turkish vocabulary, idioms, sayings, anecdote*

KAYNAKLAR

- ABACI, Tahir 1980; *Nasrettin Hoca*, Oda Yay., İstanbul.
- AKARSU, Bedia 1998; *Dil-Kültür Bağlantısı*, İnkılap Yay., 3.Baskı, İstanbul.
- AKSAN, Aksan 1996; *Türkçenin Sözvarlığı*, Engin Yay., Ankara.
- AKSOY, Ömer Asım 1984; *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* I,II,III, TDK Yay., Ankara.
- DİLÇİN, Cem 1983; “Türkiye Türkçesinin Sözvarlığı ve Tarihsel Sözlüğü”, *TDAY Bellekten* (1980-1981), Ankara.
- KABACALI, Alpay 1991; *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, Özgür Yay. İstanbul.
- ÖZKAN, İsa 1999; *Nasreddin Hoca Fıkraları*, TİKA Yay., Ankara.
- PALA, İskender 2002; *İki Dirhem Bir Çekirdek*, LM Yay., 6.Baskı, İstanbul.
- SAKAOĞLU, Saim 2004a; “Nasreddin Hoca’ya Ait Olmayan Fıkraların Ona Yamanma Sebepleri Üzerine”, *Türk Dili* (sayı: 631), Ankara.
- SAKAOĞLU, Saim 2004b; “Türk Halk Kültürü ve Nasreddin Hoca”, *Türk Dili* (sayı: 632), Ankara.
- YILDIRIM, Dursun,1999; *Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları*, Akçağ Yay., Ankara.